

Şems-i Tebrîzî kimdir? Hayatı ve eserleri hakkında bilgi

Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Melikdâd Tebrîzî (ö. 645/1247 [?]) Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin sohbet şeyhi. 582 (1186) yılı civarında Tebriz'de doğdu. Adı Muhammed'dir (Eflâkî, II, 189). Daha çok Şemseddin, Şemsü'l-hak ve'd-dîn, Şems, Şems-i Tebrîzî lakaplarıyla anılır. Babası Ali b. Melikdâd (Melik Dâvûd), ticaret maksadıyla Horasan'ın Bezer vilâyetinden Tebriz'e gelip yerleşen bir kumaş tüccarıdır (Devletşah, II, 251). Devletşah, Şems'in İsmâilî dâisi ve Hasan Sabbâh'ın halefi olan Kiyâ Büzüggümmîd'in neslinden Alamut valiliği yapmış Hâvend Celâleddin Nevmüselmân adlı bir zatın oğlu olduğuna dair bir rivayeti aktarır. Bu rivayete göre daha sonra Sünnîliği benimseyen Hâvend Celâleddin oğlunu ilim tahsili için gizlice Tebriz'e göndermiş, çok güzel bir çocuk olduğu için kötü kişilerin nazarından korumak amacıyla kadınlar arasında bulundurulmuş Şems bu sırada altın işlemeciliğini öğrenmiş ve Tebriz'de "zerdûz" lakabıyla meşhur olmuştur (a.g.e., a.y.). Bu rivayet Mevlevî kaynaklarında yer almadığı ve Cüveynî'nin Târîh-i Cihângüşâ'dan naklen Celâleddin Nevmüselmân'ın Alâeddin Ahmed'den başka oğlunun olmadığı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir (Gölpınarlı, Mevlânâ Celâleddin, s. 49; Bedüzzaman Fûrûzanfer, s. 162-163).

Makâlât-ı Şems-i Tebrîzî'de ve ondan naklen Menâkıbü'l-Ârifin'de Şems'in çocukluk ve gençlik yıllarında gizemli bir hayat sürdüğü, yüksek mânevî kabiliyetlere sahip olduğu, çokça riyâzette bulunduğu, semâ yaptığı, çeşitli müşahedelere mazhar kılındığı, medrese eğitiminden uzak durduğu zikredilir (Makâlât, s. 77, 119, 677, 740, 741; Eflâkî, II, 205). Şems'in ilk defa, Makâlât'ta birkaç yerde adı geçen Tebrizli şeyh Ebû Bekr-i Selebâf'a intisap ettiği anlaşılmaktadır. Sahih Ahmed Dede, Şems'in ona yirmi iki yaşında iken intisap ettiğini, on dört yıl şeyhine hizmet ettikten sonra seyahate çıktığını belirtir (Mevlevîlerin Tarihi, s. 139, 148). Tebriz yakınlarındaki bir tekkede şeyhlik yapan, geçimini sepet örerek sağlayan, müridlerine hırka giydirmeyen, fütüvvet ve melâmet ehli sülûflerden olan Selebâf'ın Şems'in tasavvufî şahsiyetinin teşekkülünde önemli etkisi vardır. Sipehsâlâr'a göre Şems, kerametlere meyli olmayan, kara keçe giyip kendini halktan gizleyen, daima mücahede halinde bulunan, tâcir kıyafetiyle devamlı seyahat eden, medrese ve tekkelerden ziyade kervansaraylarda konaklayan, içinde bir şey olmadığı halde kaldığı hücrenin kapısını sağlam bir kilitle kilitleyen, sırlarla dolu, şalvar uçkuru örerek geçimini sağlayan bir dervîştir (Risâle, s. 121). Abdurrahman-ı Câmî, Şems'in Necmeddîn-i Kübrâ ve Baba Ferec-i Tebrîzî'nin halifelerinden Baba Kemâl-i Cendî ile Kutbüddin Ebherî'nin halifesi ve Evhadüddîn-i Kirmânî'nin hocası Muhammed Rükneddîn-i Sücâsî'ye hizmet ettiğini söyler (Lâmîî, s. 520). Devletşah, Şems'in silsilesini Sücâsî vasıtasıyla Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî ve Ahmed el-Gazzâlî'ye; Kemâleddin Hüseyin Hârizmî, Baba Kemâl-i Cendî vasıtasıyla Necmeddîn-i Kübrâ'ya ulaştırır. Ona göre Şems'i Anadolu'ya mânevî bir dost bulmak üzere Sücâsî (Tezkire, II, 252), Câmî'ye göre ise Baba Kemâl-i Cendî (Lâmîî, s. 521) göndermiştir. Makâlât'ta Baba Kemâl-i Cendî ile Rükneddin Sücâsî'nin adları zikredilmediğinden Şems'in bu iki sülûfiye mürid olması şüpheyle karşılanmış, ancak gezgin bir dervîş olmasından dolayı onlarla tanışıp sohbet etmesi mümkün görülmüştür. Eflâkî'ye göre Şems, doğduğu yerde tarikat pîrleri tarafından "Kâmil-i Tebrîzî", gezgin bir dervîş olduğu için "Şemseddîn-i Perende" lakaplarıyla anılmıştır (Âriflerin Menkıbeleri, II, 190).

Şems'in Tebriz'de Selebâf'ın yanından ayrıldıktan sonra Bağdat, Dimaşk, Halep, Kayseri, Aksaray, Sivas, Erzurum ve Erzincan'a gittiği bilinmektedir. Eflâkî onun bu seyahatleri zamanın abdal ve kutublarının sohbetine katılmak, mânevî feyizler kazanmak ve gerçek dostu bulmak arzusuyla gerçekleştirdiğini söyler (a.g.e., a.y.). Bağdat'ta ve Kayseri'de Evhadüddîn-i Kirmânî ile Seyyid Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî; Dimaşk'ta Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Şam Kâdilkudâtı Şems-i Hüyî, dehrî filozoflardan Şehâb-ı Herîve; Sivas'ta kelâm âlimlerinden Esedüddîn-i Mütellim ile sohbetle bulunmuş, onların derslerine katılmıştır. Mevlânâ'nın ifadesiyle Şems tasavvufun yanı sıra kimya,

nücûm, riyâziyât, ilâhiyât, hikemiyât, mantık, hilâf ve nârenciyât ilimlerinde de mahirdir (a.g.e., II, 201). Şâfiî mezhebine mensup olmakla birlikte (Makâlât, s. 182) yine Mevlânâ'nın ifadesiyle ricâlullahın sohbetine erişikten sonra bilgilerinin hepsini defterden silmiş, aklî ve naklî ilimlerden sıyrılıp tecrîd, tefrîd ve tevhid âlemini tercih etmiştir (a.g.e., a.y.). Şems-i Tebrîzî, seyahatleri boyunca karşılaştığı şeyhleri ve âlimleri melâmet tavrının bir gereği olarak gerçeklerin ortaya çıkması için imtihanlara tâbi tuttuğunu, velâyet tavrı baskın olanları şeriatla, şeriat tavrı baskın olanları velâyetle denediğini, bunların teslimiyet ve hakikat arayışlarının eksik olduğunu, cedelle vakit geçirdiklerini, hiçbirinin kendisini tatmin etmediğini, gerçek şeyhliği ve dostluğu Mevlânâ'da bulunduğunu ifade eder (Makâlât, s. 219, 756, 784). 1237'de Bağdat'ta görüştüğü Evhadüddîn-i Kirmânî'yi şâhidbâzî tavrından ve sülûkte mübtedî olmasından dolayı dostluğa lâyık görmeyen Şems (a.g.e., s. 218, 294, 700; Eflâkî, II, 191-193; Lâmiî, s. 639), 1240 yılı civarında Dimaşk'ta görüştüğü ve Makâlât'ta daha çok Şeyh Muhammed diye andığı Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den övgüyle bahseder, ancak ondan meşrep bakımından farklı olduğunu belirtir. William Chittick, Şeyh Muhammed'in İbnü'l-Arabî olduğu konusunda tereddüt göstermekle birlikte (Me and Rumi, s. XVIII, 380) Makâlât'ın bir yerinde (s. 299) ondan Şeyh Muhammed b. Arabî diye bahsedilmesi bu tereddütü ortadan kaldırmaktadır. Şems, Halep'te on dört ay boyunca bir medrese hücreinde riyâzette kalmış ve mânevî işaret gereği sohbet dostunu bulmak için Anadolu'ya yönelmiştir. Makâlât'ta, "Beni velîlerinle tanıştır" diye dua etmesi üzerine rüyasında, "Seni bir velîye yoldaş edelim" denildiğini, onun nerede olduğunu sorduğunu, ertesi gece o velînin Anadolu'da bulunduğunu, ancak tanışma vaktinin henüz gelmediğinin söylendiğini belirtmektedir. Sipehsâlâr, bu rüyanın onun Anadolu'ya gidip Mevlânâ ile buluşmasına vesile olduğunu kaydeder (Risâle, s. 123-124). Eflâkî'ye göre Şems, Konya'ya gitmeden önce Erzurum'da şehrin melikinın çocuklarına hocalık yapmış (Âriflerin Menkıbeleri, II, 264, 275) ve Kayseri'deki Hacılar su yolu vakfiyesine imza atmıştır. Bazı son dönem araştırmalarında Erzurum-Erzincan üzerinden Anadolu'ya giren Şems'in Konya'ya gitmeden önce Moğollar'la irtibat kurduğu, Konya'ya Moğollar tarafından gönderildiği, Mevlânâ ile Moğollar arasındaki ilişkiyi onun sağladığı ileri sürülmüştür (Bayram, s. 139-142; tarihî bir belgeye dayanmayan bu iddiaların tenkidi için bk. Küçük, s. 124-127).

Mevlânâ ile Şems ilk defa Dimaşk'ta (Eflâkî, II, 193) veya Halep'te (Bedüzzaman Fûrûzanfer, s. 185) karşılaşmıştır. Eflâkî'ye göre babasının vefatından sonra mürşidi Seyyid Burhâneddin'in emriyle ilim tahsili için Dimaşk'a giden Mevlânâ bir gün halkın arasında iken başında külâhı, sırtında siyah elbisesiyle Şems'i görmüş, elinden tutup ona, "Ey dünya sarrafı beni anla!" demiş, Şems bu sözün etkisiyle istiğrak haline girmiş, kendine geldiğinde Mevlânâ oradan gitmiştir. Bazı kaynaklarda Şems'in Anadolu'ya yönelmesi Mevlânâ'daki bu kemali keşfetmesine bağlanır. Mevlânâ'nın Seyyid Burhâneddin, İbnü'l-Arabî ve Necmeddîn-i Kübrâ, halifeleri Bahâeddin Veled ve Baba Kemâl-i Cendî, Evhadüddîn-i Kirmânî gibi yakın ve uzak çevresinin Şems'in de tanıdığı kimseler olması, onun Konya'ya gelmeden önce Mevlânâ ile bir şekilde irtibatlı olduğunu düşündürmektedir. Mevlânâ'nın Şems-i Tebrîzî ile ikinci karşılaşması Seyyid Burhâneddin'in vefatından beş yıl sonra Konya'da gerçekleşir. Sahih Ahmed Dede'ye göre hayatının sonlarında Konya'dan ayrılıp Kayseri'ye yerleşmeye karar veren Seyyid Burhâneddin daha önce Bağdat'ta tanıştığı Şems'in Konya'ya geleceğini Mevlânâ'ya müjdeleyen kişidir (Mevlevîlerin Tarihi, s. 160). Eflâkî, Şems'in Konya'ya 26 Cemâziyelâhîr 642 (29 Kasım 1244) tarihinde geldiğini söyler (Âriflerin Menkıbeleri, II, 193). Buna göre Konya'ya geldiğinde Şems'in altmış, Mevlânâ'nın otuz sekiz yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Sahih Ahmed Dede, Şems'in 590 (1194) yılında doğduğunu ve elli iki yaşında Konya'ya geldiğini kaydeder. Abdülbaki Gölpınarlı, kaynakların Mevlânâ'nın 604'te (1207) dünyaya geldiği hususundaki ittifakına rağmen onun 580'de (1184) doğduğunu ve Şems ile karşılaştığında altmış iki yaşında olduğunu iddia eder (ŞM, III [1959], s. 156-161).

Şems ile Mevlânâ'nın karşılaşması esnasında aralarında geçen konuşmanın mahiyetine dair farklı rivayetler vardır. Eflâkî ve Sipehsâlâr'ın rivayeti Makâlât'takine yakındır. Buna göre Şems-i Tebrîzî Konya'ya geldiğinde Eflâkî'ye göre Şekerciler Hanı'na, Sipehsâlâr'a göre Pirinççiler Hanı'na yerleşmiş, Mevlânâ ders verdiği dört medreseden biri olan Pamukçular Medresesi'nden talebeleriyle birlikte ayrılıp giderken Şems ansızın önüne çıkmış ve bindiği katırın gemini tutarak, "Ey dünya ve mâna nakitlerinin sarrafı! Muhammed hazretleri mi büyüktür yoksa Bâyezîd-i Bistâmî mi?" diye sormuş, Mevlânâ, "Muhammed Mustafa bütün peygamberlerin ve velîlerin başıdır" diye cevap verince Şems, "Peki ama o, 'Seni tesbih ederim Allahım, biz seni lâyıkiyla bilemedik' dediği halde Bâyezîd, 'Benim şanım ne yücedir, ben sultanların sultanıyım' diyor" demiş, bunun üzerine Mevlânâ, "Bâyezîd'in susuzluğu az olduğundan bir yudum su ile kandı, idrak bardağı hemen doluverdi; halbuki Muhammed'in susuzluğu arttıkça artıyordu. Onun göğsü Allah tarafından açılmıştı. Sürekli susuzluğunu dile getiriyor, her gün Allah'a daha çok yakın olmak istiyordu" diye cevap vermiş, Şems bu cevabı duyunca kendinden geçmiş, bir müddet sonra da yaya olarak medreseye gitmişlerdir (Makâlât, s. 685-686; Sipehsâlâr, s. 124-125; Eflâkî, II, 193-195). Son dönem Mevlevî âriflerinden Midhat Bahârî, Mevlânâ'nın bu esnada kutbiyyet makamında bulunduğunu, Şems'in Konya'ya onu irşad için gelmediğini, Dımaşk'ta iken Mevlânâ'da gördüğü irfan ve aşk nuruna hayran kaldığını, bunu geliştirmek ve Mevlânâ'yı kendisine göstermek için onun sohbet dostu olduğunu, bu sebeple Şems'in Mevlânâ ile karşılaştığında ona yönelttiği soruların mürşidin dervişini imtihanı şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler. Mithat Bahârî'ye göre Şems-Mevlânâ mülâkatına dair ilk dönem Mevlevî literatüründe yer alan rivayetlerin çoğu asılsızdır. Özellikle Abdurrahman-ı Câmî, Abdülkâdir el-Kureşî ve Devletşah'ın eserlerinde geçtiği gibi Mevlânâ'yı kitap okurken bulan Şems'in kitapları havuza attırması ya da yaktırmasına ve onu kitapları mütalaa etmekten alıkoymasına dair menkıbe tasavvufî incelik taşımadığı ve Mevlânâ'nın mânevî mertebesini küçülteceği için gerçek dışıdır. Zira Şems, Mevlânâ'nın donuk, cansız kitapla, konuşan, canlı kitap arasındaki farkı bilen bir kâmil olduğunu bilmeyecek bir velî, Mevlânâ da Şems'in bu tür bir müdahalede bulunmasına imkân tanıyacak ve iki tür kitap arasındaki derece üstünlüğünü idrak edemeyecek kadar mübtedî sâlik değildir (Beytur, s. 57-62).

Şems-i Tebrîzî ile Mevlânâ bu ikinci karşılaşmadan sonra Selâhaddîn-i Zerkûb'un evinde üç ay boyunca visâl orucu tutarak iki defa halvete girmişler, halvet esnasında onlara Selâhaddîn-i Zerkûb hizmette bulunmuş, her ikisi de semâ yaparak halvetten çıkmıştır. Şems'in, gerçek dost arayışını tam anlamıyla tatmine erdirmesi, ilâhî hakikatlerin idrak edilebilmesi için diğer şeyh ve dervişleri olduğu gibi Mevlânâ'yı da Hızır-Mûsâ kıssasını hatırlatır biçimde şeriat dışı bazı sorularla imtihan ettiği, mânevî istidadını ve yüksek irfanını keşfedince dostluğuna kabul ettiği rivayet edilir (Sipehsâlâr, s. 125; Eflâkî, II, 195-197). Şems-Mevlânâ dostluğunu Mûsâ-Hızır ilişkisine benzeten iki velînin bu dostlukla birbirlerinin mânalarını ve hakikatlerini izhar edecek mazharı ve makamı bulduklarını belirten Sultan Veled (İbtidânâme, s. 48-49), Şems-i Tebrîzî ile karşılaşınca kadar babasında ilim, zühd ve takvânın baskın olduğunu; Bahâeddin Veled'e, kendisine, mürşidi Seyyid Burhâneddin'e ve Çelebi Hüsâmeddin'e beslediği aşkın Şems ile kemale erdiğini; insân-ı ma'sûk mertebesine ulaştığını ve bunu da semâ vasıtasıyla elde ettiğini söyler. Daha önce kayınvâldesi Kirâ Hatun'un (Büzürg) teşvikiyle ellerini çırpıp sallayarak semâ eden Mevlânâ, Şems'in öğretmesiyle artık çarh atarak semâ etmeye başlamıştır (Eflâkî, II, 199, 262). Ahmet Avni Konuk ve Midhat Bahârî'ye göre Şems-Mevlânâ münasebeti bir mürşid-mürîd ilişkisi değildir. Mevlânâ'nın seyrü sülûkteki mürşidleri babası Bahâeddin Veled ve Seyyid Burhâneddin'dir; Şems ise onun sohbet şeyhidir.

Mevlânâ'nın Şems ile tanıştıktan sonra medresedeki derslerini bırakması, Şems'in isteğiyle babasının Ma'ârifini, Mütenebbî'nin divanını okumayı ve okutmayı terketmesi, halktan uzaklaşıp bütün zamanını Şems'in sohbetine ayırması (a.g.e., II, 198-199) bazı nâkis müridlerin şeyhlerini kendilerinden ayıran,

kim olduğunu bilmedikleri Şems'e karşı kin beslemelerine ve Mevlânâ'nın vaazlarından mahrum kalan halk arasında çeşitli dedikoduların yayılmasına yol açmıştır (Sipehsâlâr, s. 126). Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâme'sine göre (s. 389-394) Konya ulemâsı, Molla Hünkâr gibi büyük bir âlimin bir dervişin peşine düşüp medreseyi terketmesinden dolayı Şems hakkında Sultan I. Alâeddin Keykubad'a şikâyetinde bulunmuş, sultan, Mevlânâ'nın velâyetine müdahalede bulunmanın kendisine yakışmayacağını söyleyip şikâyeti geri çevirmiş, âlimler bunun üzerine Arabistan'a gitmek için Konya'dan ayrılmış, tekrar şehre dönmeleri Sadreddin Konevî ve Ahî Evran'ın teşebbüsleriyle gerçekleşmiştir. Şems, Konya'daki bu sıkıntılı ortam yüzünden 643'te (1245-46) âniden şehri terketmiş ve Dımaşk'a gitmiştir. Devletşah ise Tebriz'e gittiğini, Mevlânâ'nın onu bulup Konya'ya geri getirdiğini kaydeder (Tezkire, II, 253). Mevlânâ'yı çok üzen ve inzivaya çekilmesine sebep olan bu olayın ardından müridlerin Mevlânâ'dan özür diledikleri kaydedilmektedir (Sipehsâlâr, s. 127). Şems'in bu ayrılığı sırasında Mevlânâ, matem tutanların giydiği "hindibâr" denilen kumaştan siyah bir fereci giymiş, başına bal renginde yünden bir külâh geçirip üzerine şekerâvîz tarzında sarık sarmış ve öteden beri dört hâneli olan rebabı altı hâneli yaptırarak semâ meclislerini başlatmıştır.

Eflâkî, Şems'ten aldığı bir mektuptan Dımaşk'ta olduğunu öğrenen Mevlânâ'nın Şems'e Arapça-Farsça dört manzum mektup gönderdiğini (metinleri için bk. Âriflerin Menkıbeleri, II, 283-286), Şems'in Dımaşk'ta yaklaşık bir yıl kaldıktan sonra Konya'ya döndüğünü, Mevlânâ'nın evlâtlığı Kimyâ Hatun ile evlendiğini, eşinin ölümünden yedi gün sonra Şâban 644'te (Aralık 1246) ikinci defa kaybolup Dımaşk'a gittiğini söyler (a.g.e., II, 218, 270-271). Eflâkî ve Sahih Ahmed Dede, Şems'in ikinci gidişinin ardından Mevlânâ yirmi kişilik bir heyetin başında Sultan Veled'i gönderdiğini belirtir (a.g.e., II, 270-271, 277-279; Mevlevîlerin Târîhi, s. 166). Sipehsâlâr ve Sultan Veled'e göre ise Şems Dımaşk'a bir defa gitmiş, Mevlânâ onu geri getirmek için Sultan Veled'i bir heyetle Dımaşk'a göndermiş (Risâle, s. 127-129; İbtidânâme, s. 56-60), Sultan Veled, İbnü'l-Arabî'nin de ikamet ettiği Cebelisâlihiye'de onu bulmuş, beraberinde Konya'ya getirmiştir. Gölpınarlı Makâlât'a dayanarak Şems'in önce Halep'e gittiğini, Sultan Veled'in Dımaşk'a geldiğini öğrenince buraya intikal ettiğini ileri sürer (Mevlânâ Celâleddin, s. 79-80).

Eflâkî'ye göre Şems'in melâmet tavrının gereği olarak Mevlânâ'yı bırakıp gidişi bir tür celâl tecellisidir. O zamana kadar Mevlânâ, Şems'te sadece cemâl tecellisini görmüş, Şems Konya'dan ayrılarak ona celâl tecellisini de göstermiş, bunu da Mevlânâ'nın kendisini tam anlamıyla müşahede etmesi için yapmıştır (Âriflerin Menkıbeleri, II, 218). Makâlât'ta geçen (s. 73), "Mevlânâ tamamıyla lutuftur, Şemseddin'de ise hem lutuf hem kahr sıfatı vardır" sözü de bunu teyit eder. Muhammed Ali Muvahhid'e göre Şems-Mevlânâ ilişkisinde üç aşama vardır: Mevlânâ, Şems ayrılmadan önce güneşten aldığı ışıkları yansıtan bir ayna gibi Şems mazharında gördüğü hakikatleri Dîvân-ı Şemsî'l-hakâyık'ta aşk gazelleri şeklinde terennüm ederken ayrılış kemalinin artmasına ve mârifet mertebesine yükselmesine vesile olmuş, Şems'in gaybûbetinden sonra Mevlânâ kâmil bir ârif olarak Mesnevî'de sülûk ve mârifetullah bahislerini anlatmaya başlamıştır (Şems-i Tebrîzî, s. 145-151). Midhat Bahârî'ye göre Mevlânâ küçüklüğünde babası Bahâeddin Veled'in, gençliğinde Seyyid Burhâneddin'in terbiyesi altında yaşadığı aşk hallerini ve mârifet kesbini Şems ile daha yüksek bir mertebeye yeniden tahsil etmiştir. Mevlânâ, Şems-i Tebrîzî mahlaslı Dîvân-ı Kebîr'inde onu "şemsü'l-hak ve'd-dîn, bahr-i rahmet, hurşîd-i lutf, hüsrev-i a'zam, nûr-ı mutlak" gibi vasıflarla övmüştür.

Müridler ve halk tekrar dedikodu yapmaya başlayınca Şems, Sultan Veled'e ilim ve irfanda eşi benzeri olmayan Mevlânâ'dan kendisini ayırmayı istediklerini, bu defa ortadan kaybolduktan sonra kimsenin bir daha izini bulamayacağını söyler ve 8 Şâban 645 (8 Aralık 1247) tarihinde kayıplara karışır (İbtidânâme, s. 62, 64). Eflâkî, Şems-i Tebrîzî'nin bu kayboluşundan kırk gün sonra Mevlânâ'nın

başına beyaz sarık yerine duman renkli bir sarık sardığını, Yemen ve Hint kumaşından bir fereci yaptırdığını ve ömrünün sonuna kadar bu kıyafeti kullandığını (Âriflerin Menkıbeleri, II, 269), Sultan Veled ise babasının aşkla şiirler söylemeye başladığını ve daima semâ yaptığını (İbtidânâme, s. 65, 69) söyler. Mevlânâ bir müddet sonra aldığı haber üzerine Şems'i bulma umuduyla Dimaşk'a gitmiş, ancak bulamadan geri dönmüş, birkaç yıl sonra tekrar gitmiş, aylarca aradığı halde yine bulamamıştır (a.g.e., s. 71, 73-76). Sultan Veled'e göre Mevlânâ bu dönemde iki defa (a.g.e., s. 76), Eflâkî'ye göre üç defa, Fûrûzanfer'e göre dört defa Dimaşk'a yolculuk yapmıştır. Eflâkî, onun üçüncü yolculuğu sırasında müridlerle ilgilenmesi için yerine Hüsâmeddin Çelebi'yi bıraktığını, Dimaşk'ta yaklaşık bir yıl kaldığını, Selçuklu sultanı başta olmak üzere ileri gelen âlim ve yöneticilerin Anadolu'ya dönmesi için mektup yazmaları üzerine geri geldiğini kaydeder (Âriflerin Menkıbeleri, II, 280-281). Sipehsâlâr, Mevlânâ'nın Dimaşk'ta Şems'i soruşturduğunu, ancak sonuç alamadan Konya'ya geldiğini (Risâle, s. 131), Sultan Veled ise babasının Dimaşk'ta Şems'in bedenini değil mânasını bulduğunu, bu mânanın kendisinde tezahür ettiğini, bundan sonra Şems'e artık ihtiyaç duymadığını (İbtidânâme, s. 73) ifade eder. Nitekim Mevlânâ, Konya'ya dönüşünün ardından Şems kendisine sorulduğunda, "Şems-i Tebrîzî sadece bahanedir, güzel ve latif olan biziz" şeklinde cevap vermiştir (Eflâkî, II, 282). Şems'e ulaşip onu göremeyen bir dervişe ise, "Şems-i Tebrîzî'ye erişemediyse öyle birine eriştin ki saçının her telinde yüzbinlerce Şems vardır" diyerek sohbet şeyhiyle iki denizin birleşip karışması misali tek bir varlık olduğunu ifade etmiştir. Sultan Veled, Şems-i Tebrîzî'nin kayboluşundan sonra Mevlânâ'nın Şems'in mazhariyetini Selâhaddîn-i Zerkûb'da bulduğunu, süt ile şekerin kaynaştığı gibi onunla kaynaştığını, içine düştüğü aşk ve coşkunluk halinin irşada engel olması sebebiyle müridlerin işlerini üstlenmek üzere onu halife seçtiğini, ona hitaben gazeller söylediğini, kendisine de ona tâbi olmasını söylediğini belirtir. Selâhaddîn-i Zerkûb'un cahil olduğunu, şeyhlik için ehil sayılmadığını, hatta Şems'i arattığını söyleyen bir kısım müridler onu gizlice öldürmeyi planlamışlarsa da suikast önlenmiştir (İbtidânâme, s. 79-92; Sipehsâlâr, s. 133-134).

Şems'in âkıbeti hakkında Eflâkî'de ve ondan naklen diğer kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Eflâkî'nin bir rivayetine göre Şems, Mevlânâ ile sohbet ederken yedi kişilik bir grup hücrenin önüne gelmiş, içlerinden biri Şems'in dışarıya çıkmasını istemiş, Şems de Mevlânâ'ya, "Beni öldürmek için çağırıyorlar" deyip çıkmış, o anda bir bıçak darbesi alan Şems şiddetli bir nâra atıp kaybolmuş, ardından birkaç damla kandan başka bir şey görülmemiştir (Âriflerin Menkıbeleri, II, 266-267). Bu rivayete göre Şems suikasta uğramış, ancak sonrasında ortadan kaybolmuştur (gaybûbet). Eflâkî suikastçıların içinde Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin'in de bulunduğunu, bu sebeple diğerleri gibi onun da bir belâyâ uğrayıp öldüğünü ve Mevlânâ'nın oğlunun cenazesine katılmadığını söyler. Sipehsâlâr ise Mevlânâ ile Şems'in Sultan Veled'e daha fazla ilgi göstermeleri sebebiyle Alâeddin'de kıskançlık başladığını, ayrıca Şems, Kimyâ Hatun'la evlendiği sırada kış olduğu için Mevlânâ'nın kendilerine mutfağın sofasını tahsis ettiğini, Alâeddin'in babasının yanına geldiğinde buradan geçmek zorunda kaldığını, Şems'in dikkatli ve saygılı olması hususunda onu uyardığını, bunu hazmedemeyip tepki gösteren Alâeddin'in durumu halka anlatmasının dedikoduların artmasına yol açtığını belirtmekle yetinmiştir (Risâle, s. 130). Eflâkî'nin Ulu Ârif Çelebi ve annesi Fatma Hatun'dan aktardığı diğer bir rivayete göre Şems suikast sırasında öldürülmüş ve cesedi bir kuyuya atılmıştır. Şems bir gece Sultan Veled'e rüyasında, "Falan yerde uyumuşum" diyerek atıldığı kuyuyu bildirmiş, Sultan Veled müridleriyle onu kuyudan çıkarıp Mevlânâ'nın medresesine, medresenin mimarı Emîr Bedreddin'in yanına defnetmiştir. Eflâkî bunun bir sır olduğunu ilâve eder (Âriflerin Menkıbeleri, II, 283). Ancak defin işleminin Şems'in vefatından ne kadar zaman sonra yapıldığı belli değildir. Öte yandan Sultan Veled'in eserlerinde Eflâkî'nin bu rivayetini destekleyecek bir işaret yoktur. Sahih Ahmed Dede ise Şems'in 645'te (1247) eceliyle öldüğünü ve Emîr Bedreddin'in yanına defnedildiğini söyler (Mevlevîlerin Tarihi, s. 169-170). Eflâkî'nin kaydedip Câmî'nin de zikrettiği diğer bir rivayete göre

Şems'in kabri Bahâeddin Veled'in yanındadır. Devletşah, Şems'i Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin'in öldürdüğüne dair halk arasında bir söylentinin yayıldığını, ancak bunun kesinlikle doğru olmadığını ifade eder. Abdülkâdir el-Kureşî de Şems'in katli konusunda tereddüt gösterir ve gaybûbetini daha doğru bulur.

Şems suikastı ve kabrinin yeri konusuna Mevlânâ ile Sultan Veled'in eserlerinde ve Sipehsâlâr'ın Risâle'sinde bir işaret bulunmamaktadır. Fûrûzanfer, Sipehsâlâr ve Sultan Veled'e dayanarak Mevlânâ'nın Şems'i arayıp bulma ümidiyle iki defa Dimaşk'a gitmesini suikastın gerçek dışı olduğuna delil sayar ve onun gaybûbetine hükmeder (Mevlâna Celâleddin, s. 221). Öte yandan Mevlevî kaynaklarının hiçbirinde Şems'in suikasta uğradıktan ya da eceliyle öldükten sonra Konya'da veya başka bir yerde defnedildiğine, kabrinin Mevlânâ ve Sultan Veled tarafından ziyaret edildiğine dair bir rivayet bulunmamaktadır. Midhat Bahârî, Mevlânâ ve Sultan Veled'in Şems'in katline inanmadığını, Mevlânâ'nın onu bulma arzusuyla birkaç defa Dimaşk'a seyahat ettiğini, sonradan yazdığı gazelerde Şems'in Tebriz'e gittiğine dair işaretlerin yer aldığını, bu sebeple gaybûbetinin daha doğru olduğuna inanmak gerektiğini söyler. Hüseyin Fahreddin Dede, Mehmed Celâleddin Dede, Azmîzâde Ahmed Dede, Ahmed Remzi Dede (Akyürek), Veled Çelebi Efendi de (İzbudak) bu görüştedir (Beytur, s. 78-80).

Mevlânâ, Mesnevî'de (I, beyit 123-125; 130-131) Şems'in gaybûbetini Hz. Yûsuf'un babası Ya'kûb peygamberden ayrılıp Mısır'a gidişine benzetir: "Şemseddin'in sözü gelince dördüncü kat semanın güneşi başını çekti gizlendi. Onun adı anılınca ihsanlarından bir remzi anlatmak vâcip oldu. Can şu anda eteğimi çekiyor. Yûsuf'un gömleğinden koku almış. Eşi bulunmayan o yârin vafına dair ne söyleyeyim ki bir damarım bile ayık değil. Bu ayrılığın, bu ciğer kanının şerhini şimdi geç" İsmâil Ankaravî bu beyti Yûsuf'u Şems, Yûsuf'un gömleğinden koku alan ve can vasfıyla nitelenen Ya'kûb'u Hüsâmeddin Çelebi, Ya'kûb'a müjde getiren elçiyi Mevlânâ olarak şerh eder. Ona göre bu beyitte Şems'in zamanın kutbü'l-aktâbı olduğuna işaret vardır. Mevlânâ'ya göre Şems'in sırrı mutlak vahdet sırrıdır ki bu sırrı idrak etmek için mahv ve fenâ ehlinden olmak şarttır. Aksi takdirde sırrın ortaya çıkmasıyla onu idrak edemeyecek seviyede olanlar fitne ve kargaşaya yol açabileceklerdir. Ankaravî, Şems'i anlayamayanların öncelikle Hüsâmeddin Çelebi gibi bir mürşid-i kâmile bağlanması gerektiğini vurgular (Şerh-i Mesnevî, I, 76-79, 125-126).

Şems'e Konya, Niğde, İran'ın Hoy ve Tebriz şehirlerinde, Pakistan-Mûltan'da türbe ve makamlar izâfe edilmiştir. Abdülbaki Gölpinarlı, Şems'e suikast teşebbüsüne ve cesedinin Emîr Bedreddin Gevhertaş'a ait bir bahçenin kuyusuna atılmasına dair rivayetleri gerçeğin menkıbeleşmiş şekli olarak kabul eder. Ona göre Şems, atıldığı kuyunun üzerine inşa edilen Konya'daki Şems-i Tebrîzî Zâviyesi'nde medfundur. Emîr Bedreddin Gevhertaş da Şems'in vefatından sonra kendi bahçesine yani Şems'in yanına defnedilmiştir. Gölpinarlı, Şems'in Mevlânâ dergâhındaki Bahâeddin Veled'in yanına defnedildiği rivayetinin geçersiz olduğunu, zira bu kabrin Şems-i Tebrîzî'ye değil Şemseddin Yahyâ'ya ait olduğunu söyler (Mevlânâ Celâleddin, s. 82-85). 1957'de Şems-i Tebrîzî Zâviyesi'ndeki sandukanın altında yer alan mahzene girip Şems'in mezarını keşfettiğini ileri süren Mehmet Önder, Gölpinarlı ile aynı kanaattedir (Aydınlık Kapı, s. 56; ayrıca bk. ŞEMS-i TEBRİZÎ ZÂVİYESİ). Mikâil Bayram, Şems'in dönemin vezirlerinden Ahî Evran Nâsîrüddin Mahmûd'un emriyle içlerinde Ahî Emîr Bedreddin Gevhertaş, Emîr Necîbüddin Müstevfî, Fahreddin er-Râzî'nin talebelerinden Seyyid Şerefüddin, Mevlânâ'nın oğlu Alâeddin'in bulunduğu suikast grubu tarafından katledildiğini ve kuyuya atıldığını, cesedin bir kısmının kuyuda kaldığını, bir kısmının Sultan Veled tarafından postnişinliği zamanında Mevlânâ Dergâhı mezarlığına taşındığını iddia eder; ancak Mevlânâ'nın Şems'in son kayboluşundan sonra Dimaşk'a gidişine bir anlam veremez (Ahî Evren-Mevlânâ Mücadelesi, s. 155-

157). Bazı İranlı araştırmacılar, Ebü'l-Mecd Muhammed b. Mes'ûd et-Tebrîzî'nin Sefîne-i Tebrîz'ini (nşr. Nasrullah Pürcevâdî, Tahran 2002) ve Fasîh-i Hâfî'nin Mücmel'ini delil gösterip Şems'in kabrinin İran'ın Hoy şehrinde olduğunu ileri sürmüşlerdir. Hâfî'ye göre Şems'in vefat tarihi 672'dir (1273) (Mücmel-i Fasîhî, II, 343). Muhammed Ali Muvahhid'e göre Konya'dan ayrılıp Tebriz'e gitmeye karar veren Şems yolda Hoy şehrine uğramış ve orada vefat etmiştir (Şems-i Tebrîzî, s. 205-211). Hoy tarihçisi Muhammed Emîn Riyâhî, Osmanlı sultanı ve sadrazamının 1535'te Şems'in Hoy'daki kabrini ziyaret ettiklerini söyler (Târîh-i Hoy, s. 94). Bu bilgiye dayanarak Osmanlılar'ın, Şems'in kabrinin Konya'da olduğunu söyleyen Eflâkî'nin rivayetine inanmadıkları şeklinde bir genelleme yapılmıştır (M. Ali Muvahhid, s. 211). İran-Urumiye Kültürel Mirasları Koruma Kurumu'nun son yıllarda başlattığı restorasyon çalışmaları sonucu Şems'in mezarının Hoy şehrinde, Şah İsmâil döneminde yapılan Menâr-i Şems'in kenarında olduğu kanıtlanmaya çalışılmış, mezar 2007'de UNESCO Dünya Kültür Mirası'na aday gösterilmiştir. Bazı İranlı araştırmacılar ise Şems'in Tebriz'de vefat ettiğini ve Geçil Mezarlığı'na defnedildiğini söyler. Mütercim Âsım Efendi ve Makâlât mütercimi Mehmet Nuri Gençosman da bu görüştedir. Diğer bir rivayete göre Şems, Konya'dan gizlice ayrılıp önce Tebriz'e, ardından Hindistan'a gitmiş, yıllarca ormanlarda dolaştıktan sonra Mültan'da vefat etmiştir. Günümüzde Pakistan-Mültan'da Pîr Şah Şemseddîn-i Tebrîzî adıyla bir türbe mevcuttur; ancak bu türbe İsmâilî dâisi Pîr Şah Muhammed Şemseddin Taparez es-Sebzevârî'ye aittir (ö. 757/1356). Bu rivayetlerden hareketle Şems-i Tebrîzî'nin nerede ve ne zaman vefat ettiğine dair kesin bir hükme varmak güçtür. Nitekim Mevlevî meşâyihî, Fûrûzanfer ve Midhat Bahârî Beytur gibi Mevlevîlik tarihi uzmanları Şems'in gaybûbetine inandıklarından onun kabri ve ölüm tarihi konusuna fazla önem vermemişlerdir. Kemâl-i Hucendî'nin, "Gönül ehli olanlar gittiler, aşk şehri boş kaldı deme / Cihan Şems-i Tebrîzî ile doludur, onu görecek Mevlânâ gibi bir zat nerede?" beytine dayanarak Mevlânâ gibi Şems'in de zâhirî keyfiyetinden ziyade bâtınî keyfiyetini idrak etmenin asıl olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Makâlât'ta Şems, şeyhi Selebâf'ın kendisine hırka giydirmedeğini, dolayısıyla onun halifesi olmadığını, hırka giymenin sohbette bulunmak anlamına geldiğini, Mevlânâ ile sohbet ettiğini, bu sohbetin aynı zamanda rüyada Hz. Peygamber ile gerçekleştiğini söyleyerek bir nevi Üveysîmeşrep olduğunu ifade eder (Makâlât, s. 784). Abdülbaki Gölpınarlı, Şems'in gittiği yerlerde kalenderî zâviyelerine uğramaya itina gösteren, semâ yapan, kalendermeşrep bir sûfî olduğunu kabul etmekle birlikte gezgin Kalenderîler gibi dilenmediğini, esrar içme âdetinin bulunmadığını, çârdarb yapmadığını, bu sebeple onun için "melâmetî" nitelemesinin daha uygun sayılacağını ifade eder (Mevlânâ Celâleddin, s. 65). Ahmet Yaşar Ocak, Şems'i Cevleki ve Babaîler'den farklı olarak bir şekilde ilim tahsil etmiş, vahdet-i vücûd neşvesine sahip, Fahreddîn-i Irâkî ve Evhadüddîn-i Kirmânî ile birlikte yüksek zümre Kalenderîliğinin Anadolu'daki başlıca mümessillerinden sayar (Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik, s. 75-79). Mikâil Bayram, Şems'in Cevleki şeyhi olduğunu, Ebû Bekr-i Niksârî'yi bu yolda halife tayin ettiğini, Cevlekiyye'nin kurucusu Şeyh Cemâleddîn-i Sâvî ve arkadaşları ile daha önceden irtibatı bulunduğu için Konya'dan ilk ayrılışında Dimaşk'taki Cevlekiler'in yanına gittiğini iddia eder (Ahî Evren-Mevlânâ Mücadelesi, s. 139-140). Ancak Makâlât'ta ve ilk dönem Mevlevî kaynaklarında buna dair doğrudan bir atıf yoktur. Bazı kaynaklar Devletşah'ta geçen rivayete dayanarak onun İsmâilî dâisi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iddia sahipleri, Şems-i Tebrîzî ile Bahâeddin Zekeriyâ'nın müridi Pîr Şah Muhammed Şems-i Tebrîzî-i Sebzevârî'yi birbirine karıştırmaktadır (Kazi Ahmed Mian Akhtar, X [1936], s. 131-136). Bazı Şîî araştırmacıları ise gaybûbetiyle irtibat kurarak Şems'i Şîî kabul etmişlerdir.

Şems-i Tebrîzî'nin, Vâhidî'nin Menâkıb-ı Hâce-i Cihân adlı eserinde şiddetle kınadığı kalenderîler gibi çârdarb yapan, siyah ve beyaz sûf giyen, şaraba düşkün, tepeleri düz keçe külâh giyen, davul ve alemlerle toplu halde gezen, Ehl-i beyt muhibbi olduğunu zanneden Şemsîler taifesinin ve Şemsîyye-i

Celâliyye tarikatının pîri, bu tarikatın da Mevlevîliğin bir kolu olduğu iddia edilmiştir (Gölpınarlı'nın Şemsiyye hakkında çelişkili görüşleri için bk. Mevlânâ Celâleddin, s. 99, 101-102; Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, s. 204-215). Makâlât'ta ve diğer Mevlevî kaynaklarında onun Şemsiler taifesinin pîri addedilebilecek tavırlara sahip olduğu zikredilmemiştir. Bununla birlikte Mevlevîlik'te aşk ve melâmet tavrı ön planda olan dervişler için "Şems meşrebinde" ifadesi kullanılmıştır. Şems, "Ben mürid kabul etmem, fakat şeyhleri irşad ederim; her şeyhi değil kâmil olanı" (Makâlât, s. 227) sözüyle bir tür irşad vazifesi yerine getirmiş olsa da şeyhi gibi yerine halife bırakmamıştır. Bu sebeple kendisine bir tarikatın ya da Mevlevîlik'te bir kolun nisbet edilmesi doğru değildir. Nitekim Mevlevîlik silsilesinde Şems'in adı geçmemektedir. Fasîh-i Hâfi'ye göre Sühreverdiyye tarikatının önde gelenlerinden Selâhaddin Hasan el-Bulgarî, Şems'in elinden hırka giymiştir (Mücmel-i Fasîhî, II, 380); ancak Makâlât'ta ve Mevlevî kaynaklarında buna dair bir rivayet bulunmamaktadır. Makâlât'taki ifadelerine bakılarak Şems'in melâmet tavrı baskın olan, ilâhî ve insanî muhabbeti her şeyin başı sayan, şeriatın ancak tarikat ve hakikatle anlaşılabilceğini söyleyen, dili zikreden, gönül şükreden, vücudu sabreden âriflerin gerçek hikmete sahip bulunduğunu savunan, nübüvvet ve velâyet makamının yüceliğini lâyıkiyle ispat edemeyen nazar ehlinden uzak duran, semâ ehli, celâl yönü ön planda bir cemâle sahip Muhammedîmeşrep bir sûfi olduğu söylenebilir.

Şems-i Tebrîzî'nin tasavvufî sözlerinden, fikirlerinden, menkıbelerinden, Mevlânâ ve diğer sûfilerle konuşmalarından, hayatına dair anekdotlardan meydana gelen Makâlât, Mevlevîler tarafından Hırka-i Şems ve Esrâr-ı Şemseddîn-i Tebrîzî adıyla da anılır. Bazı nüshalarda adı Kelimât-ı Şems-i Tebrîzî ve Ma'ârif-i Şems-i Tebrîzî şeklinde kaydedilmiştir. Eserin Sultan Veled ya da onunla birlikte birçok kişi tarafından derlendiği ileri sürülmüştür. İsmâil Ankaravî ve Muhammed Ali Muvahhid ise Mevlânâ tarafından derlendiği kanaatindedir (Şerh-i Mesnevî, VII, vr. 185a-b; Makâlât, neşredenin girişi, s. 39-40). Mesnevî'de geçen bazı hikâye ve nükteler bu eserde de yer alır. En eski nüshası Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde (nr. 2154) kayıtlıdır (diğer önemli nüshaları için bk. Gölpınarlı, Mevlânâ Celâleddin, s. 27-31). Risâle-i Sipehsâlâr, Sultan Veled'in İbtidânâme'si ve Eflâkî'nin Menâkıbü'l-ârifin'i gibi Mevlevîliğin teşekkül döneminde yazılan eserlerde Makâlât'tan faydalanılmıştır. Eser Ahmed Hoşnûvîs (Makâlât-ı Şems-i Tebrîzî, Tahran 1349 hş.), Nâsırüddin Sâhibüzzamânî (Hatt-ı Sevvum, Tahran 1351 hş.), Muhammed Ali Muvahhid (Makâlât, Tahran 1369 hş.) ve Ca'fer Müderris-i Sâdıkî (Makâlât, Tahran 1994) tarafından neşredilmiş, Bedîüzzaman Fûrûzanfer'in neşir girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Kitabın Türkçe tercümesi Mehmet Nuri Gençosman'a aittir (Konuşmalar I-II, İstanbul 1974-1975; [İstanbul 2006, Makâlât adıyla]). William Chittick'in 2005'te İran'da yılın kitabı ödülünü alan, Annemarie Schimmel'e ithaf edilen Me and Rumi adlı eseri (Loisville 2004) Makâlât'ın üçte ikisinin İngilizce tercümesidir. Tercümede Şems-i Tebrîzî'nin otobiyografisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Şems-i Tebrîzî'ye Merğübü'l-kulûb adlı 138 beyitlik mesnevi tarzında bir eser izâfe edilmişse de kabul görmemiştir.

Semih Ceyhan

Kaynak: TDV, İslam Ansiklopedisi, 2010, Cilt: 38.